

ОГЛЯДИ ДЖЕРЕЛ ТА ДОКУМЕНТАЛЬНІ НАРИСИ

УДК 930.253:627.8(477.53)

О. О. БАБЕНКО*

ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ БУДІВНИЦТВА КРЕМЕНЧУЦЬКОЇ ГЕС

Охарактеризовано джерельну базу дослідження історії будівництва Кременчуцької гідроелектростанції. До неї належать документи фондів партійного та радянського політичного керівництва, а також документи технічного управління будівництвом. У документах повністю відображено процес будівництва електростанції, його масштаб, технологічні особливості, матеріальне постачання, зміни у соціально-економічному стані адміністративно-територіальної одиниці, територія якої стала будівельним майданчиком новобудови, зведення супутніх для станції об'єктів, створення гігантського водосховища ГЕС та його наслідки. Окрім документальних до дослідження залучені нарративні джерела, що доповнюють офіційні та технічні документи цікавими подробицями з історії будівництва.

Ключові слова: історія України; історія української промисловості; історія Кіровоградської області; гідроелектроенергетика; Кременчуцька гідроелектростанція.

Історія Кременчуцької ГЕС є важливим епізодом історії розвитку української промисловості. Гідроелектростанція у свій час була задумана як найбільша і найпотужніша на Дніпрі. Для будівництва цієї станції довелося задіяти ресурси усієї УРСР. Людські кадри, зокрема провідних фахівців різних спеціальностей, пов'язаних з гідроенергетикою, на будівництво станції довелося залучати з усього Радянського Союзу. При зведенні станції були застосовані технологічні новинки, які суттєво вплинули на розвиток гідроелектробудування в СРСР у наступні часи.

Передусім будівництво суттєво вплинуло на інфраструктурне обличчя Ново-Георгіївського району Кіровоградської області не тільки у плані розбудови промислових підприємств, необхідних для зведення станції, що об'єктивно позитивно вплинуло на розвиток самого району та Кіровоградської області, а й в плані змін його адміністративно-територіального устрою, фізичної географії та антропогеографії. Було зруйновано значну кількість усталених сільських (і сільськогосподарських)

* *Бабенко Олег Олександрович* – директор Державного архіву Кіровоградської області.

громад. Пішли у небуття ціле місто – власне Ново-Георгіївськ, а також низка сіл, що існували протягом декількох століть на берегах Тясмину і Дніпра, а самі ж місця проживання людей обживалися тисячоліттями. Під час формування водосховища станції більшість пам'яток минулих століть і тисячоліть пішла під воду і залишилася недосяжною для дослідників фактично назавжди.

Одночасно у районі виникло нове місто, яке спочатку називалося на честь тодішнього керманіча КППС Микити Сергійовича Хрущова, проте згодом отримало сучасну назву – Світловодськ. Під час побудови міста, а також т. зв. Нового села, було здійснено невдалу спробу створити населений пункт нового комуністичного зразка, яка отримала фіаско через низку причин як суто технологічного та технічного, так і соціокультурного характеру. Відповідно до назви нового районного центру у складі Кіровоградської області виник новий, Світловодський район замість Ново-Георгіївського.

Усі згадані процеси викликають неабиякий інтерес із точки зору історичної науки. У той же час (на даний момент) стан розробки проблеми явно недостатній. Кількість літератури, присвяченої будівництву станції обмежується двома книжками, декількома статтями у путівниках та наукових виданнях, а також згадками у творах загального характеру¹. Більшість статей та книжок висвітлюють або технологічний бік справи, або суто ідеологічний. Відповідно за межами цих творів залишилися численні проблеми, що супроводжували будівництво станції. Практично не був досліджений вплив будівництва на суспільне середовище району новобудови. За межами досліджень залишилися численні негативні наслідки створення станції: проблеми адаптації переселенців, втрати об'єктів культурної спадщини, а також численні екологічні проблеми, що тільки поглиблюються протягом усіх десятиліть з часу побудови Кременчуцької ГЕС.

Тож можемо впевнено констатувати, що історія будівництва Кременчуцької гідроелектростанції фактично потребує об'єктивного перегляду, позбавленого ідеологічних ознак та суб'єктивних оцінок і висновків попередньої суспільно-політичної епохи. Подібне дослідження неможливе без залучення нових джерел інформації з питань, що залишилися поза межами уваги науковців та краєзнавців минулого. Таким джерелом інформації можуть стати відповідні фонди Державного архіву Кіровоградської області, наявність яких раніше просто ігнорувалася дослідниками. У цих фондах зберігається чисельний масив документів, що відображають як сам хід будівництва станції, так і різноманітні процеси, що його супроводжували.

Особливо цікавими є оригінальні документи партійного та радянського керівництва. Наприклад, Ф. П-2 Держархіву Кіровоградської області містить партійні документи окружного комітету КП України. Саме партійне керівництво округи визначало провідні плани з про-

мислового розвитку регіону. Однією з головних установок радянського партійного керівництва було використання електричної енергії у якості основи нового соціалістичного способу господарювання.

Хоча розбудова електричної мережі у Єлисаветграді розпочалася ще на початку ХХ ст., найбільш масштабні зрушення відбулися за часів радянської влади. Перші плани з електрифікації округи були складені у 1920-х роках і неодноразово обговорювалися як у поточних партійних документах, так і підсумкових. Ці документи відображають попередній стан електрифікації краю від Зинов'ївської округи до Кіровоградської області, який і визначив найближчі перспективи розвитку електроенергетики на Кіровоградщині й, у підсумку, вплинув на рішення про вибір між різними варіантами локалізації будівництва ГЕС.

У довоєнний час практично кожна партійна конференція порушувала питання електрифікації краю у відповідності до відомого гасла "Соціалізм є радянська влада плюс електрифікація усієї країни". Відповідно і справа створення джерел та мережі подачі електричної енергії до найвіддаленіших куточків округи–району–області, центром яких був Єлисаветград–Зинов'ївськ–Кірово–Кіровоград (нині – Кропивницький), перетворювалася зі справи суто технічної на справу політичну та ідеологічну. Тому не варто дивуватися, що для викладення історії розвитку електростанцій та електромережі Кіровоградщини доводиться залучати саме партійні документи, як джерело концентрованої узагальненої інформації з даного питання.

За часів Другої світової війни електрична мережа у Кіровоградській області загалом продовжувала діяти, проте внаслідок бойових дій зазнала суттєвих руйнувань, хоча Кіровоградська електростанція була врятована від вибуху радянськими солдатами, а згодом розмінована саперами. У післявоєнний час саме у партійних документах почали розроблятися плани щодо розширення електричної мережі².

Поряд із різноманітними державними документами, в архіві зберігаються і документи, що містять інформацію суто технократичного характеру. Документи, що стосувалися безпосередньо будівництва станції та його матеріально-технічного забезпечення, зосереджені в окремому фонді за індексом Р-6713.

Фонд містить документи управління будівництва Кременчуцької гідроелектростанції "Кременчуггесстрой", а також селища ім. Хрущова Новогеоргіївського району Кіровоградської області. У фонді 5 описів, що охоплюють документи з питань фінансування, технічного забезпечення, матеріального постачання будівництва, а також планування робіт, керування процесом побудови станції і стандартний моніторинг кількісних та якісних результатів кожного будівельного циклу.

Загалом документи Ф. Р-6713 у всій повноті відображають головні етапи будівництва, а також головні параметри процесу будівництва, управління ним та його матеріального забезпечення.

Зокрема, в описі № 1 зосереджені документи, створені у період підготовки будівництва станції, що тривав з 1954 р. до 1958 р. До цієї колекції документів входять різноманітні плани виконання робіт як на будівництві у цілому, так і на окремих ділянках. Фактично в описі дуже добре відображена сама структура функціонування планової економіки. Так, щороку управління будівництвом створювало штатний розпис та виробничі плани робіт на рік, які розбивалися на окремі кварталні (тримісячні). На основі цих планів розроблялися річні плани капітальних вкладень, різноманітних характеристик праці та її розподілу.

На рік затверджувалися т. зв. титульні списки річних робіт. Також разом із цим розроблялися плани не основних робіт, які мали забезпечити безперервний хід підготовчих робіт на головній будівлі. Відповідно до розкладу робіт розроблявся річний план фінансування, яким визначалося надходження коштів помісячно і поквартально.

Наприкінці року відповідно до виконання робіт управління складало річний звіт з капітальних вкладень із пояснювальною запискою відповідно до виконаних робіт. Далі виводився загальний фінансовий баланс будівництва відповідно до періодів та видів робіт. Види робіт, що були закінчені, на протязі року оформлялися окремими актами. Відповідно такими самими актами оформлювалися акти на приховані роботи.

Протягом року поступово у дію вводилися окремі об'єкти. Введення об'єктів у дію або ж просто завершення їх побудови оформлювалися окремими актами, що згодом були зібрані у окрему справу.

Також окремо були зібрані протоколи технічних нарад керівництва будівництва станцією, що добре відображали поточні завдання і проблеми будівництва. На нарадах обговорювався стан готовності окремих об'єктів і фаза будівництва станції загалом, при цьому всі випадки запізнення з виконанням робіт, або ж, навпаки, випадки прискорення їх, відображалися безпосередньо у протоколі. Така інформація також досить добре відображає динаміку будівництва.

Окрім інформації управління будівництвом станції, у Ф. Р-6713 відклалися різноманітні документи партійного та радянського керівництва республіки, що стосувалися будівництва станції. Поняття про керівництво всіма сторонами суспільного життя з боку КП передбачало втручання партійних чиновників у будь-який процес, що відбувався всередині країни. Тим більше це стосувалося промислового будівництва, яке вважалося базою для нового суспільного ладу, що будували в СРСР.

Окрім того, задум Кременчуцької гідроелектростанції був настільки масштабним, що нею опікувалося найвище керівництво УРСР. Тому до джерел з історії станції просто необхідно залучити різноманітні документи вищого керівництва республіки, що супроводжували будівництво станції. До таких документів відносяться постанови Ради Міністрів УРСР, накази по міністерству будівництва електростанцій

СРСР, протоколи нарад при заступнику Голови Ради Міністрів УРСР, накази по Головному управлінню “Головгідроенергобуд”. Більшість цих документів відноситься до 1956–1958 рр., що, очевидно, пов’язано з закінченням підготовчого періоду будівництва станції та початком безпосереднього спорудження об’єктів новобудови.

Також у фонді зосереджені документи, присвячені загальним питанням, що виникли у зв’язку з необхідністю переселення маси людей із зони затоплення водами майбутнього водосховища. Загальні розрахунки збитків, необхідні витрати на переселення, перевезення майна та худоби, перенесення промислових та сільськогосподарських підприємств здійснювалися на найвищому рівні і доводилися до станційного начальства, а також районних та обласних адміністрацій у вигляді чергового плану, обов’язкового до виконання.

Опис № 2 Ф. Р-6713 містить документи, що стосуються раціоналізаторських пропозицій та різноманітних винаходів, розроблених інженерами та технічними працівниками станції. Ці документи важливі з точки зору методів, що дозволили значно прискорити спорудження станції і добитися дострокового пуску її в експлуатацію. Численні винаходи дозволили проводити цілорічне бетонування будівлі станції та основної греблі. Також стверджувалося, що це економило державні кошти, виділені на будівництво.

Опис № 3 містить документи управління будівництва греблі за 1958–1959 рр., управління побудови основних споруд за 1958–1959 рр., управління промислового будівництва за 1955–1958 рр., управління будівництва судноплавних споруд за 1958–1960 рр., управління механізації будівництва за 1956–1961 рр., а також управління енергетичного господарства і служби зв’язку за 1958–1961 рр. Згадані документи відображають, насамперед, розвиток навколостанційної інфраструктури і районного господарства, що спершу було пов’язане з будівництвом КремГЕС, а згодом стало частиною господарства району. У цьому описі містяться документи, подібні за своїм змістом до тих, що відображені у описі № 1 Ф. Р-6713, а саме: фінансові звіти, штатні розклади, протоколи нарад різних підрозділів управління, різноманітні розпорядження тощо.

Документи опису № 4 є, головним чином, технічною документацією, що відображає усі стадії будівництва станції. Тут зібрані різноманітні проекти як самої станції, так і пристанційного господарства, опис загальних інженерно-технічних заходів на будівництві станції, прогнози та описи гідрографічного режиму р. Дніпро, проекти житлових будинків та комунальних споруд селища Хрущов (м. Світловодськ), проекти ліній електропередач, генеральні плани м. Ново-Георгіївськ та Нового міста, різноманітні нормативні акти, постанови та розпорядження вищих органів влади, а також обласних та районних органів влади щодо питань, пов’язаних із будівництвом станції та його наслідками³.

Цікавим джерелом додаткової інформації є документи Ф. П-437, що у свій час належали Новогеоргіївському районному комітету КП України. У справі № 565 опису № 1 цього фонду зібрані довідки, відомості та пропозиції підприємств, організацій та установ з організації переселення у зв'язку з будівництвом у районі гідроелектростанції. Документи фонду містять докладний перелік промислових та комунальних об'єктів, що підлягали перенесенню у зв'язку з необхідністю створення рукотворного моря – водосховища Кременчуцької ГЕС. Також створення водосховища вимагало переселення великої кількості робітників різноманітних галузей народного господарства області. Відповідно на нових місцях переселенням потрібно було створити нові робочі місця і умови для проживання. Підприємства, організації та установи повинні були ретельно описати власне майно, визначити фінансові витрати на перенесення до нового місця, врахувати можливі невідворотні втрати⁴.

У справі № 523 цього ж опису збережені листи Новогеоргіївського районного комітету КПУ до міністерств та відомств СРСР із питань будівництва КремГЕС. Серед цих листів переважають різноманітні прохання щодо надання району певного обладнання або ж коштів на розвиток районної інфраструктури, як пов'язаної з будівництвом станції, так і не пов'язаної, а просто синхронної у часі⁵.

Справа № 534 зазначеного фонду зберегла різноманітні довідки, зведення та пропозиції керівництва підприємств і організацій району про будівництво гідроелектростанції і перенесення міста із зони її будівництва. Пропозиції головним чином стосувалися побудови автошляхів, лікарень, пунктів торгівлі та громадського харчування, благоустрою території тощо. Відповідно окремі документи оцінюють виконання окремих пропозицій районного керівництва⁶.

Також важливим джерелом інформації є документи сільських рад Новогеоргіївського району. Зокрема, у Ф. Р-5466 серед інших документів містяться протоколи засідань виконавчого комітету сільської ради з центром у с. Табурище, яке разом із колгоспами та радгоспами потрапляло у зону затоплення. Протоколи відображають стан господарства на території сільської ради, головні проблеми та суперечки навколо питання переселення, а також обрані шляхи вирішення проблеми⁷.

Побутовий бік величезного будівництва добре відображають документи Новогеоргіївського районного виконавчого комітету районної ради депутатів трудящих, а також різноманітні документи самої районної ради – матеріали та постанови чергових сесій засідань депутатів зокрема. Ці документи зібрані у Ф. Р-3026 та Ф. Р-3024. Рада постійно отримувала інформацію про стан суспільного порядку у районі, побутову поведінку будівельників, інформаційні зведення міліції про стан охорони правопорядку, стан комунальної та харчової безпеки району. Також саме при Новогеоргіївській раді діяли т. зв. оціночні комісії, що

обраховували розміри матеріальної компенсації за втрату майна для вимушених переселенців⁸.

Саме у цих фондах також містяться різноманітні документи, що відображають інформацію щодо побудови міста Світловодська. Ця інформація добре доповнює технічну інформацію з Ф. Р-6713, відображаючи практичну експлуатацію різноманітних споруд, а також головні проблеми нового “зразкового” міста.

Офіційний документ, безумовно, є головним джерелом інформації, який найбільш повно відображає перебіг подій, причинно-наслідкові зв'язки та виробничу необхідність тих або інших заходів будівельників гідроелектростанції. Проте поза увагою такого документу найчастіше залишається особиста мотивація учасників будівництва та різного роду начальства. Ширше розкрити усю складність процесів, що відбувалися при зведенні станції, можуть особисті спогади будівельників та сучасників будівництва Кременчуцької ГЕС. Такі спогади у період 1970–1980 рр. були зібрані у фондах краєзнавчих музеїв районів Кіровоградської області.

Зокрема, фонди Світловодського міського краєзнавчого музею, а також краєзнавчого музею с. Захарівки можуть похвалитися колекціями спогадів найрізноманітніших учасників подій – інженерів та робітників, що будували ГЕС та м. Світловодськ, колгоспників та містян знищених Новогеоргіївська та Крилова, що стали вимушеними переселенцями, керівників будівництва тощо. Подібний набір інформації дозволяє іноді зовсім по-іншому сприймати перебіг будівництва.

Передусім спогади добре передають емоційні враження учасників будівництва від розмаху робіт, розмірів споруд, масштабів самого процесу побудови станції. Навіть досвідчені гідробудівники мусили визнавати, що нічого подібного їм не доводилося бачити. Також вражає уяву свідків розмах допоміжних споруд – зокрема розміри захисних дамб та різноманітних гідротехнічних споруд, устаткування для забезпечення судноплавства.

Проте саме спогади очевидців розкривають очі на те, що прикрашає, виправдовує або взагалі не згадує документ. Це стосується як загальної ситуації на будівництві, особливо у його авральний період, так і окремих аспектів будівництва, пов'язаних з особистісними стосунками між будівельниками, відношення керівних кадрів до проблем звичайних робітників, побутових умов, що завжди були слабким місцем забезпечення більшості радянських новобудов.

Також, разом із документами партійних органів спогади учасників будівництва є джерелом відомостей про різноманітні зловживання, що відбувалися, головним чином, на базі матеріального забезпечення будівництва⁹.

Таким чином, можна зробити висновок, що документи Держархіву Кіровоградської області можуть служити базовим джерелом інформації для нового дослідження історії будівництва Кременчуцької гідроелектростанції. У цих документах, насамперед, ретельно зафіксовані всі аспекти,

безпосередньо пов'язані з ходом будівництва станції. Також документи архівних фондів відображають процеси, пов'язані з перебудовою всієї інфраструктури району, викликані створенням величезної новобудови, а також соціальні зміни у структурі населення району. Окрім документів, до дослідження історії побудови КремГЕС є можливість залучити нарративні джерела у вигляді спогадів учасників та очевидців. Ці джерела добре відображають екзистенційний бік перетворень соціокультурного середовища колишнього Ново-Георгіївського району Кіровоградської області. Без залучення цих джерел неможливо уявити собі всю складність наслідків створення великого промислового об'єкта на території області.

¹ Див.: *Гнидаш И. В.* Кременчугская ГЭС. Очерк о строительстве и пуске станции (1954–1960 гг.). Харків: Видавництво Харківського університету, 1968. 162 с.; *Євселевський Л., Пустовіт П.* Кременчуцька ГЕС. Харків: Прапор, 1967. 50 с.; *Левицький В. И.* Светловодск: путеводитель. Днепропетровск: Промінь, 1981. 96 с.; *Чепурний В., Судакова Н., Зубко Р.* Світловодськ: історично-публіцистичний нарис: літературно-художнє видання. Світловодськ: НВМП "Рубікон", 2004. 65 с.; *Энергетическое строительство. Сборник посвящен строительству Кременчугской гидроэлектростанции.* Вып. 23. Москва; Ленинград: Государственное энергетическое издательство, 1961. 156 с. та ін.

² Державний архів Кіровоградської області. Ф. П-2; Ф. П-429.

³ Там само. Ф. Р-6713.

⁴ Там само. Ф. П-437. Оп. 1. Спр. 565.

⁵ Там само. Спр. 523.

⁶ Там само. Спр. 534.

⁷ Там само. Ф. Р-5466.

⁸ Там само. Ф. Р-3020; Ф. Р-3024.

⁹ Фонди краєзнавчого музею с. Захарівка Світловодського р-ну Кіровоградської області; Фонди Світловодського міського краєзнавчого музею Кіровоградської області.

The paper characterizes the sources database on researching of the history of the Kremenchuk Hydroelectric Power Plant construction. It includes documents of the collections of the Communist party and Soviet political management, as well as documents of the technical management of the construction. These documents fully reflect the power plant construction process, its scale, technological peculiarities, material support, changes in the social and economic conditions in the administrative territorial unit, the lands that became the construction site, erection of collateral objects, creation of a giant water reservoir and its results. Besides documentary sources the researcher uses some narrative sources, which complement official and technical documents with interesting details.

Key words: the history of Ukraine; the history of Ukrainian industry; the history of Kirovohrad Region; the hydroelectric energetic; Kremenchuk Hydroelectric Power Plant.